

МИЛАН СИКИРИЦА

ВАЉЕВО У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Када је 1914. године аустро-угарски и немачки империјализам предузео освајачки и пљачкашки поход против Србије, Ваљево је због близине фронта претворено одмах у прихватилиште за рањенике, тако да су све јавне зграде и касарне претворене у болнице. Грађанство је једнодушно ставило себе на располагање санитарској ратној служби, јер је свако желео да да свој удео у одбрани домовине. У јесен 1914. године у Ваљеву је једно време боравила и врховна команда наше војске. За време боравка у Ваљеву врховна команда је била смештена у згради суда (данашњег), а у згради дивизије био је смештен и штаб Прве армије, где је остао све до повлачења преко Албаније.

Швајцарац Р. А. Рајс, почасни капетан српске војске, у својој књизи сећања на ратне дане проведене у Србији — „Шта сам видео и преживео у великим данима“ — у поглављу — „у Ваљеву главном стану српске војске“, говори сликовито о тим тешким али херојским данима нашег града: „Болнице су многобројне, сувише многобројне. Школе, кафане, готово свака мала просторија, зграда која није употребљена за борачке потебе, претворена је у болницу. Још их нема довољно. Рањеници се чак морају смештати под велике шаторе у авлијама“. Говорећи о боравку Врховне команде у Ваљеву Рајс у својој књизи пише: „Ваљево је било главни стан српске војске и цео генералштаб ту је био концентрисан. Велики шеф војвода Путник био је невидљив. Он готово никад није излазио из своје канцеларије смештене у белом сасвим новом стану окружног начелства...“

Један други човек, исто тако у Генералштабу, учинио ми је такође, и то на нашем првом сусрету, дубок утисак. То је био генерал Живојин Мишић. Инстинктивно имао сам утисак да имам пред собом неког најпрвокласнијег. Писам се прељубиво, јер је Мишић постао херој од Колубаре и победник са Доброт Поља“.

У то време поред Швајцарца Рајса у Ваљеву су боравили и лекари из других савезних земаља — Енглеске и Француске.

После победе, над непријатељем, у почетку ратних операција, 1914. године, на Церу и Јадру, наше трупе су под јаком непријатељском ватром и навалом, у јесен, морале да почну са планским повлачењем у циљу постепеног уништења ударне снаге непријатеља. Извештаји који су тада долазили са фронта нису обећавали ништа добро. Слаба опрема, недостатак артиљеријске муниције и природне непогоде у јесен 1914. године, отежавале су одбрану наших трупа. Преко 300 000 непријатељских војника продирало је од Дрине и Саве све дубље у Србију. У том

тешком тренутку Врховна команда поставља генерала Живојина Мишића за команданта Прве армије, који у Мионици преузима команду. Генерал Мишић одмах ствара свој план тактичког повлачења на нове положаје све до Горњег Милановца, са циљем да из планске одбране пређе у напад.

У тренутку када Мишић преузима команду у Мионици, Врховна команда се премешта из Ваљева у Крагујевац и Ваљево се евакуише. Народ се са војском повлачи сувоборским путем, носећи рањенике а град оставља непријатељу. Повлачећи се са војском народ се ипак надао брзом повратку што се стварно и остварило. Почетком децембра 1914. године настао је преокрет; Мишићева наредба је кратка али значајна: „Решно сам да са целом армијом сутра 20. новембра (по старом календару) у 3 часа ујутру преузем напад на непријатеља.“ — Прво су по магловитом јесењем јутру грунули топови са наших положаја, а затим је пешадија почела са силовитим нападом на непријатеља, који је још истог дана сатеран у долину реке Колубаре. Непријатељ је предузео све да заустави силовит продор наших трупа, али узалуд. На простору од Ваљева преко Словца до Лазаревца водила се најжешћа борба у колубарској бици. У овој бици, као капетан српске војске, гине Димитрије Туцовић (7. новембра 1914. године на Врапчем Брду код Лазаревца), оснивач модерног радничког покрета у Србији. Силовитом нападу наше војске непријатељ је покушао да пружи озбиљнији отпор код Ваљева, али ни у томе није успео, јер је наша војска 25. новембра 1914. године ушла у Ваљево навече и заробила тога дана 28 непријатељских официра, 3 лекара и 2237 непријатељских војника. На овоме сектору фронта уништени су 15, 16. и 17. непријатељски корпус. — Дванаест дана од почетка колубарске битке Српска врховна команда издаје кратко саопштење у коме се каже: „На територији наше отаџбине нема ниједног слободног непријатељског војника.“ Ову битку историчари су упоредили са битком на реци Марни и назвали је „Српска Марна“.

Становништво Ваљева на повратку својим кућама сретало је на сувоборском путу на хиљаде заробљених непријатељских војника, на напуштене непријатељске топове, на погинуле непријатељске војнике и стоку. У граду су затекли блато до колена и прљавштину на улицама, а нечистоћу по кућама. Непријатељ је из мржње и обести затварао коње по кућама и надлештвима. Последница оваквог нехигијенског стања била је појава прво пегавог, затим трбушног тифуса и шарлаха у граду и околини. Било је дана почетком 1915. године када је дневно умирао од 50 до 100 људи захваћених епидемијом тифуса, тако да се рачуна да је за време епидемије пегавог и трбушног тифуса умрло неколико хиљада људи у Ваљеву, међу њима велики број жена и деце. У тим тешким данима нашега града неуморан је био у пружању помоћи народни лекар Сетимир Ђорђевић, који је и сам постао жртва епидемије. Пошто гробље на Баиру није могло више да прима умрле од епидемије, отворено је ново гробље у Кузмановића имању. У гробљу на Баиру сахрањена је и Енглескиња, лекар, добровољац која је учествовала у лечењу оболелих од тифуса. Погребни су били забрањени за грађанство да се епидемија не би ширила, јер се свакога дана могла видети тешка слика како воловска кола вуку на десетине грађана помрлих од тифуса. Улице су биле пусте, излазило се само по лекара или до апотеке, а познанику и пријатељу није се смела пружити рука.

„Лист „Политика“ од 9. децембра 1914. године доноси чланак Војислава М. Јовановић под насловом: „Пљачка у Ваљеву“ и у њему слика стање у граду створено кратком окупацијом града:

„Страховито је Ваљево које су нам оставили.

Нашли су га пусто, са неколико старих људи и жена, сиротиње која није имала где избећи, са неколико трговачких слугу који су остали да наставе послове својих одбеглих газда. У празне домове Аустријанци су разместили своју војску и коње, наместили своје канцеларије, опљачкали су све дућане и све подруме; разграбили су чак и фотографске излоге по улицама мађарски војници красећи своје собе фотографијама српских, младе деце у хаљинама од врбице и војника у ставу мирно, с пушком о рамену. Платови су разваљени, а негде и потпуно скинути да се њима ложе пећи. Капије и улази у куће обијени, завесе на прозорима исцепане, собе испретуране и загађене. Улазио сам у аустријске станове, војничке и официрске. Они су сви једнаки; од ђенерала до последњег редова, свако је поступно по истом систему. Све су браве изваљене, фијоке претурене, филми извучени с патоса и однети. Слике са зидова и вазне полупане, разлистане музикалне, нојева пера са женских шешира згажена каљавим чизмама, коре и остаци од мађарске станине, земљане чиније из којих се јео неки паприкаш страховито посут неком црвеном паприком, кутије од пудера и мидери поливени мастилом, бројеви париске „Илустрације“ од јула 1914. оквири са метцима за пушку, прљави јастуци, прљави душци на којима се спавало у обући — све је то разбацано по поду, искаљано, испогањено...

Писало се о зверствима аустријским. Ово више нису зверства, ово су обичне свињарије.

Бојали су се атентата и слабо су излазили из својих соба. Чак нису смели ложити пећи, из страха да у њима нема скривених бомби: ватре су ложили по поду, чак и по паркету најотменијих кућа. Нису имали много вере у лојалност оно мало ваљевских грађана, којима су поставили за општинског председника, Влајка Молера (Хуга Куна), сумњиво лице на које нису много полагали, али који је пошао за њима, зарадивши за кратко време 200.000 круна од реквизиције робе из дућана одбеглих трговаца.

Али најстрашнија прљавштина није у тим загађеним приватним кућама, ни по житком калу ваљевских улица, сточном ђубрету механа у чијим собама стоје још штапске мотке. Нечисти и нечовечни Аустријанци су донели у Ваљево тифус и оставили нам 3400 својих болесника и рањеника, без лекова, без хране, са двадесетину лекара свега.

Ја нисам никада у свом животу видео веће прљавштине но што је она коју сам видео у ваљевским болницама после аустријске окупације од неколико дана, у великој модерној гимназији у касарни V пука у касарни XVII пука...

У гимназији у чијем смо сутерену нашли шездесет лешева несахрањених и у касарни V пука по чијој околини леже четири дана неприкупљени рањеници нашли смо једног јадника на Кличевцу више Ваљева, изнемоглог од мраза и глади, који је болно стењао покушавајући да се одигне од један штап. Њихови болничари су кренули да га пренесу тек кад им је српски официр наредио револвером у руци.

А како су умели апеловати на српско милосрђе и на Женевску конвенцију!

У јесен 1915. године непријатељ је поново заузео Ваљево. Са нашом војском повукло се доста омладинаца од 16 и 17 година, који су као добровољци заједно са војском сносили све тешкоће прелаза преко Албаније. Аустријске окупационе власти завеле су врло суров и окрутан окупациони режим у Ваљеву.

Свакодневно је било прогона, хапшења и интернирања грађана у логоре у којима су мучени глађу и терани на присилне радове.

Окупатор је улагао напоре да учврсти своју власт, у том циљу је тражио ослонац у бившим народњацима, то јест аустрофилима. Тако је народњак Живко Романовић, професор латинског језика, директор ваљевске гимназије за време аустро-угарске окупације, сазвао у сарадњи са окупатором 1916. године састанак грађана у сали зграде гимназије. На томе састанку Романовић је као аустрофил позвао слободарске грађане Ваљева да се одрекну својих слободарских тежиња и законите владе, која се са нашом војском повукла на Крф. Овом издајничком позиву супроставили су се сви присутни грађани и демонстративно напустили састанак. Не налазећи никаквог ослонаца у народу, окупатор је морао да доводи службенике па и просветне раднике са стране, како би колико толико нормализовао живот у окупираном граду.

У току окупације непријатељ је извршио и један попис становништва града из кога се види да је Ваљево тада имало око 8000 становника.

За време окупације у Ваљеву је једно време боравио и Моша Пијаде као гост својих сестара и брата Давида Пијаде, професора немачког језика у ваљевској гимназији.

Гоњен незадрживим налетом српске и савезничке војске са Солуна, окупатор је напустио Ваљево без борбе 3. октобра 1918. године. У гоњењу окупатора из Ваљева учествовали су и омладинци, који су се на разне начине снабдели оружјем а у првом реду отимањем од деморалисаног непријатеља. После протеривања окупатора осећала се оскудица у свему: одећи, обући, животним намирницама. Град је био без светлости и без здраве воде за пиће. Многе куће су биле без прозора, без стакла и без подова. Међутим у граду се осећало опште расположење, јер важно је било да је извојевана слобода, те је град уз посебно залагање вредних грађана поново створио материјалне услове за нормалан живот.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- I Р. А. Рајс — Шта сам видео и преживео у великим данима.
- II Летопис ваљевске гимназије.
- III Лист „Политика“ од 9. XII 1914.
- IV Х. Ц. Велс „Историја света“.